OSMANLI BASIN YAŞAMI SEMPOZYUMU

6-7 ARALIK 1999

G.Ü. İletişim Fakültesi Yayınıdır.

OSMANLI'DA BİLİM GAZETECİLİĞİ

Orhan KOLOĞLU
(Gazeteci Yazar)

Bilim gazeteciliği konusunu ve Osmanlı'daki başlangıcını anlatırken gazete ve kitap konusuna değineceğim. Sabah soru soran arkadaşların sorularına da açıklama getirmiş olacağım.

Bilim gazeteciliğine geçmeden önce bilim, tabii ki önce kitaplarla yansıyor. Kitapların elle yazıldığı dönem, batı ile doğu hatta Osmanlı arasında da periyota rastlıyor. Herkes elle yazıyor, elle yazma çok uzun süren ve pahalı olan bir sistemdir. Ancak kitap belirli kişilerin eline geçer, o zaman zaten okuyan-yazan da azdır. Dolayısıyla kitleler bilimimsel bilginin ve bilimle verilen bilgilerin dışında kalırlar. Çok bilinen birşeydir; bizde imamlar, müftüler v.s.; Avrupa'da ise papazlar buna sahip olurlar genellikle. Sadece onlar demiyorum ama genellikle böyle, çünkü kitap sayısı az ve pahalıdır. Matbaanın bulunması ve Avrupa'da yayılması bu dengeyi öncelikle Avrupa için değiştirmiştir. Yalnız matbaanın çıkışının kökeninde esas olan, ekonomik bir nedendir, yani ticari haber yönüdür. 15.yüzyılda Avrupa'da çıkan haber bültenlerine baktığımız zaman, içinde savaş haberi bile vardır. Bu siyasi gibi görünür ama aslında o habere göre adam malını nereye sevkeder, nereye sevketmez ya da bültenlerde çoğu zaman da Şeyhulislamdan veya Amerika'dan geminin geldiği haberleri vardır. Bir gemi geldiğinde onunla gelecek mal bellidir. Dolayısıyla ticari tarafı çok ağırlıklıdır ve bu haberlere para verip satın almak söz konusudur. Dikkat edin, habere para verip satın alıyor. Biraz önce de söylediğim gibi bizde, hala gazeteye para verip almak özelliği hafif kalıyor. Orada belli bir kesime hitap eder. Kuşkusuz ki o bültenlerin satışı çok yüksek değildir yine de çok hızlı bir şekilde haber bültenleri binlerce insana, milyonlarca demiyorum ama binlerce insana yayılır.

Batı haber bülteni -gazete değil ona dikkat ediniz- tek sayfalık yapraklar halinde çıkarılır, o ayrı birşeydir. Fakat matbaanın asıl getirdiği kitaptır. Mesela çok ilginçtir Luther'in İncil tercümesi. 1503 ya da

1504 yıllarında 100.000 nüsha basılır. Bugün Türkiye'de 100.000 nüsha basan kitap zor bulunuyor ve ayrıca 100.000'in dışında kaçak baskıları vardır. Kitap kültürünün bir özelliği vardır, kitap uzun zamanda yazılan ve daha uzun süre yaşayan bilgi içerir. Mutlaka kesin ve nihai birşey değildir ama daha uzun bir süre için geçerli sayılır. Halbuki haber bülteni geçicidir, 24 saatliktir, 24 saat sonra o bilgi değişebilir, gazete kültürü vardır orada. Avrupa'da matbaanın 1450'lerde yayılmaya başlamasından sonra, modern anlamdaki haftalık gazetenin çıkışı 1605'tir. Fakat gerçek anlamda günlük gazete 1660'da başlıyor. 200 senelik bir süre boyunca kitap kültürü yerleşir, herkesin evine kitap girmeye başlar ve rakamlar ilk 100 sene içerisinde 1.000.000 kitabın 1000 ile çarpılarak 1.000.000.000 nüsha basıldığını gösteriyor. Bu kadar insana kitap ulaşıyor, insanlar gece kendi evlerinde o kitapları okuyup onun üzerinde doğru veya yanlış fikir sahibi olabiliyor. Arkasından gazete geliyor. Gazete ister istemez kısa bir sürenin bilgisini verir. Dolayısıyla gazete kültürü daha yüzeyseldir. Şimdi bu nokta üzerinde niçin bu kadar ısrarla duruyorum; çünkü bizim kültürel yapımızın özellikle çağdaşlaşmayla ilgili yapımızın oluşmasında bu gazete ve kitap kültürünün Batı ile olan tersliği vardır. Biraz önce soruldu: "Neden matbaa girmedi? Dini falan mı?" Hayır! Özellikle üzerinde araştırma yaptığım bir konu. Dinle hiçbir alakası yok. Din sadece birşeyi yasaklar, dini kitapların yayınını. Daha sonra onlar da yayımlanmıştır, ama özellikle Avrupa'da çok tuhaf birşey vardır. Osmanlı topraklarında sadece iki tane Arapça harfli kitap basan matbaa varken; Avrupa'da bunun sayısı 30'a yaklaşıyor ve bunlar eski harflerle kitap üretiyorlar. Bunlar bir yandan pazar arıyorlar diğer yandan da oryantalistleri oluşturuyorlar. Şimdi bizde yeni moda çıktı biliyorsunuz. Oryantalistler pek makbul değildir gibi. O da yanlış birşey. Oryantalistler de yanlış veya maksatlı iş yapabilirler ama bizim dilimizi, kültürümüzü ve ekonomik yapımızı bizden iyi takip etmişler ve kendi ülkelerine ulaştırmışlardır. Biz bundan dolayı onları casuslukla suçlarız. O da yanlış birşeydir, casus değiller, sadece bilgi aktarımı var. Bilgi aktarımı bizde eksik, çünkü serbest piyasa düzenine girmiş değiliz, habere ihtiyacımız yok. Piyasada nerede boşluk var, şurada mı? Malları yollasak mı, benim ürettiğim malı şuraya mı göndereyim diye bir piyasa arayışı yok. Onun için bizde matbaa gelişememiştir.

İhtiyaç hissedildiği zaman matbaa 1727'de kurulur. Fakat 1727'dan 1820'ye kadar, yani Müteferrika 'nın matbaasının kuruluşundan Tanzimat'ın başlangıcına kadarki dönem içinde kitap üretimi Os-

manlı topraklarında 50 kadardır. Her birinin 1000 baskı yaptığını varsayarsanız, 1000 tane yoktur ama, 50.000 tane nüsha kitap çıkar. Bu kime yetecek, kimseye yetmez. Halbuki aynı dönemde Avrupa'da yapılan hesaplar tahminen 3.000.000 kitaptan 1.000'erle çarpın 3.000.000.000-4.000.000.000 kitabın basılmış ve dağıtılmış olduğunu görürsünüz. Dolayısıyla orada kültür çok daha hızlı yayılmıştır ve daha da enteresanı 1727'lerde mesela Londra'da, Paris'te günde 10.000 satan gazete var. Her iki kültür yan yana gidiyor. Kitap kültürü var, onun yanında güncel haberleri içeren gazete kültürü gelişiyor. Bu nedenle bizde gelişme farklı oluyor. Matbaa kuruluyor ve 100 sene boyunca son derece sınırlı bir gelişme var. Bizdeki matbaanın gerçek gelişmesi 1820'lerdedir. Önce Mısır'da M.Ali Paşa'nın meşhur Bulak Matbaası büyük gelişme gösterir, örneğin, söz konusu matbaa 40 sene içinde 200 kadar kitap basar, hani çok büyük gelişme dediğimiz bu. 200 kitap yine de 1000'erden çarpın 200.000. Aynı yıllarda İstanbul'da da Tanzimat'ın ilanıyla birlikte, bir gelişme başlar. Şimdi ilk gazetenin -biraz öncede- söylendi İzmir'de Fransız tüccarlar tarafından çıkarıldığı görülür ve amacı Fransa'daki, Avrupa'daki tüccara ticari bilgi ulaştırmaktır. Aslında Avrupalı uğraşını kendi kendine yapmaya başlıyor, kendisi için... Fakat Yunan ayaklanmasının çıkacağını tahmin edemez. O gürültü patırtı arasında M. Ali Paşa 1828'de ilk Türkçe-Arapça gazeteyi çıkartır. Fakat o gazete haftalıktır, satışı daha doğrusu baskısı 600'dür. Sadece memurlar içindir, halk veya kitleler için değildir, dolayısıyla da fazla etkili olmaz. Yalnız Osmanlı yönetimini tahrik eder, Osmanlı devleti de kendi gazetesini çıkarır. Öbürü 600 basarken, Osmanlı 5000 abone hesabıyla başlatır. Sonra da pek o kadar işlemez ama niyet toplumdaki hiç olmazsa yönetici kadroları belli şekilde bilgilendirmektir. Şimdi bu iki gazetenin çıkarılması tabii ki ilk adımlardır.

Başlangıçta özellikle M. Ali Paşa ayaklanması ve Osmanlı Sultanı ve Mısır valisi arasında çıkan polemikler bu gazetelerde yer alır. Polemiğe resmi gazeteler aracılığıyla bizde Hayat gazetesi başlar. Bu çok gariptir. İki taraf da birbirini Müslüman olmamakla suçlar, sen daha az müslümansın ben daha çok müslümanım gibi.... Dolayısıyla basın bir dinamizm getirir fakat kısa süre sonra M. Ali Paşa olayı kapanır. Takvim-i Vekayi de sakinleşir. Daha sonra gazetede bu tür haberler arada bir yer almaya başlar. Örneğin, Mısır gazetesinde vardı: " Adamın biri Mısır'da pamuk üretimi yapmakta ya da adamın birisi bardağın içine toprak koymuş onun içine tohum atmış burada pamuk üretilebildiğini kanıtlamış, olur mu olmaz mı" vb. fantazi haberler görünür.

Bunlara bilim haberi demek mümkün değildir. Takvim-i Vekayi 'nin bilim olarak daha çok birşeyler yaptığı gözlenir. Örneğin, kitap yayınlarını listeler halinde verir. Bu bilgiye bir katkıdır, yeni yayınlar vs. Şimdi bu el yazması kitapta böyle bir reklam yok. İlk olarak Takvim-i Vekayi başlar buna, ama bunlar gerçek anlamda birşeyi başlatmış falan da değillerdir. Fakat asıl dikkati çeken bizde kitap yayınıyla gazete yayınının aynı zamanda başlamasıdır. Avrupa'daki 150-200 senelik ayrılık yani kitabın 150-200 senelik önceliği ile dolayısıyla kitap kültürünün oluşması bizdekinin tam tersi. Gazeteyle kitap beraber başlar. Biraz önce söylediğim gibi polemikler gazetede olur. Daha da ilginci bu durum Osmanlı'nın sonuna kadar devam eder. Hatta daha sonra Cumhuriyet'te de devam eder. Bizde kitap yazan onu önce gazetede tefrika eder. Hatta eski kuşaklar -büyükbabalarınıza sorarsanız adetti- elinde makas, tefrikaları kesip saklarlardı. Çünkü gazete kitap üretir. Gazeteyi okursan, kitabı da okumuş oluyorsun. Onun için bizde kitabın gelişmesi yavaş ilerlemiştir, gazete ön plana geçmiştir.

Bizim kültürümüzün temelini gazete kültürü oluşturmuştur. Biraz önce de söylediğim gibi gazete kültürü, maalesef biraz geçici kültürdür. Biliyorsunuz gazete çabuk hazırlanır, kısa süreli bilgi verir. Bugün de yaşıyorsunuz, bir cinayet işleniyor, önce sebebi aşka dayandırılıyor ve ertesi gün sebebi hırsızlık deniliyor, öbür gün de siyasi sebebe dayandırılıyor vs. Bunun gibi şeyler olabilir. Gazeteci suçlu değildir, gelen bilgiye göre haberi veriyordur. Ama bu okuyucunun kafasını karıştırıyor. Üç ihtimali de haberin içine sokmuşsunuzdur. Halbuki kitap yazdığınız zaman olayın sonunu beklersiniz ve size en doğru gelen sonucu verirsiniz, daha uzun süre yaşayan bilgi verirsiniz. Bizde gazetenin bu öncülüğü sebebiyle Osmanlı'nın sonuna kadar kitap üretimi sınırlı kalmıştır. 30.000 kadar kitap yayınlanabilmiştir.

Bilim haberlerine gelince, bizim toplumumuz bilim haberlerini de gazeteden izlemiştir. Aynı şekilde bilimle ilgili kitaplar da bizim gazetelerde yayınlanmıştır. İlk yarı özel gazete olan Ceride-i Havadis'i devletten para alır ama bir İngiliz'in yönetiminde, yazarlarının hepsi de bizim tercüme odasının memurlarıdır. Mesela en ciddi konuları bile bu gazetenin içinde bulabilirsiniz. Aynı zamanda da gündelik haberleri bulursunuz. Bize çağdaşlaşma yolunda bilim haberleri önce Ceride-i Havadis ile sonra da diğer gazetelerle girmiştir.

Şimdi size bazı örnekler okuyacağım: "Keten türünden bir dokunun içine marul tohumu ektirilip yetiştirilebilir" gibi fantazi haberler var.

Takvim-i Vekayi'de daha fazla bilgi var. Mesela bizde ilk olarak beynin içerisindeki faaliyetler konusunda bir çalışmayla ilgili Avrupa'dan alınmış olan resimler Ceride-i Havadis'te çıkmıştır. Hatta basın frenoloji adını da koyuyor buna. Bilim terimlerini de basın kendisi getiriyor. Yine Ceride-i Havadis ilk olarak bir Amerikan haritası yayınlıyor, ilk yayımlanan harita budur (1840). Aynı şekilde Ceride-i Havadis'te İstanbul'da güneş tutulmasının nasıl olacağı konusu yer alıyor. Gördüğünüz gibi bilim haberleri bize daha çok yabancı kaynaklardan fakat gazetelerimiz vasıtasıyla gelmeye başlıyor. Takvim-i Vekayi'de bir damar ameliyatının 1,5 sayfalık tafsilatına rastlayabilirsiniz. Çok tuhaf birşeydir, böyle bir konu buraya nasıl girmiştir? Bir doktorun yazdığı anlaşılıyor. Başka şey bulamadıkları için yazmışlardır yahut da öğrensinler diye ama kim öğrenecek? Kitleler değil, açıkca belli uzmanlara hitap ediyor.

Bunun yanında Fransız maliyesi konusunda Tasvir-i Efkar'da yayınlanmış bir dizi vardır. Fransasız maliyesinin tanıtımı, çok garip birşeydir. Bu da bilim konusudur. Bilim dediğimiz zaman unutmayalım yalnız fiziki bilimleri almıyoruz, sosyal bilimler de var ekonomik bilimler de var. Dolayısıyla gazete her işi yapıyor, kitleye de hitap ediyor. Peki kitleler o aynı haberi, bir doktorun anladığı haberi okuyabilir mi? Bizdeki sorun bu olmuştur. Şimdi buna en ilginç yanıtı A. Mithat Efendi vermiştir. Bizde hani ansiklopedist diye tanınan kolay okunur yazılar yazan bir kişi olarak, 1890'ların başında fenni bir roman yahut Amerikan doktorları ağırlıklı bir roman yazar. Fakat A. Mithat'ın romanları çok ilginçtir. Böyle içine girer , bilimsel bir sürü laflar anlatır, kurgular, sonra maceralar anlatır, daima öğreticidir. Orada Türk toplumuna yeni gelmiş bir kavramı anlatıyor. Diyor ki: "Galvana plastiği ile yapılmış çatal bıçak takımı...." Ama kimse anlamıyor. Size bunu ben anlatayım diyor. " Yaldız yok mu? Malum ya gümüşten birşey üzerine belli belirsiz altın sürerek yaldızlarlar. Eski tabirlere göre, saman yaldızı bile varmış, altından farklı olmazmış. Fakat biz maksadımızı güzelce anlatabilmek için karelerimize altın yaldızı tasavvura almalarını tavsiye ederiz. Gümüşten birşey üzerine bir parça altın sürülürse, altın yaldızlı diyeceğiz değil mi? Şüphe yok ki, gümüş yaldızlı da diyecegiz hatta Cristoffer isminde bir sanatkarın -bugün de satılıyor dikkat edin- çatal-bıçak takımları o zaman başlamış demek ki, ekseriyetle çatal-bıçak gibi sofra takımları üzerine böyle bir parça gümüş sürmek yolunda kazandığı şöhret kendisine milyonlar kazandırmıştır. Bizde altın, gümüş, bakır en meşhur madenler olduğu için böyle altın yaldızı gümüş ve bakır yaldızı deriz de herkes bunun ne olduğunu anlar. İşte galbana plas-

tiği budur diyor ve bu yazıyı evdeki kadınlar da anlasın diye yazıyorum". Yani bilim haberi yazacaksanız, düşünün ki o dönemde Türkiye'de okur yazarlık kadınlarda %3-5, belki %3 ama hiç değilse onlar da anlasın diyor.

Şimdi burada gazeteyle kitap arasındaki fark ortaya çıkıyor. Bir yandan en ciddi diziler bizim gazetelerimizde tefrika ediliyor. Bir yandan da ihtiyaç doğmaya başlıyor. Halkın anlaması lazım, bu ikisini birbirinden nasıl ayıracağız. Daha sonraki dönemler özellikle yeni harflere geçişten sonra bu anlamda çok ilginç bir adım atılır. Halk için, özellikle sağlık haberleri yönünde bir ayrım başlar. Bilim gazeteciliği bir yandan da uzman yayınları getirir. 20. yüzyılla birlikte, Abdülhamit döneminde, popüler bilgi -ki Ahmet Mithat o dönemin temsilcisidir- çok daha ön planda gelir.

Meşrutiyetten sonra bilimsel yayınlar ayrılmaya başlar. Harf devriminden sonra, devlet bu konuyu özellikle destekler. Gazetelerin sayfaları çoğaldığı gibi okur kitlesini arttırmak için, yanına da halka çok kolay anlaşılacak sağlık bilgileri verilmeye başlanmıştır. O dönemi araştıranlar, toplumumuzdaki sıtma, verem, frengi hastalıklarıyla mücadele için, halka yönelik anlatımın tamamen ayrı bir üslup haline getirildiğini görürler. Uzman dergiler kendiliğinden ayrılır. Zaten o uzman kadroları, meslekten gelen kadrolar oluşturmuştur. Mesleki dergiye itibar artmıştır. Ben 4 senedir İstanbul Üniversitesi'nde bilim gazeteciliği dersi veriyorum ve öğrencilerime devamlı ödev veriyorum. Her öğrencim 50 kişiyle anket yapıyor . Bilim haberlerinin okunup anlaşılması konusunda ve kullanılıp algılanılması inceleniyor. Her öğrenci bir gazete ya da dergi alır ve içindeki bilimle ilgili olan haberleri keser ve bana teslim eder ve değerlendirmelerini yaparlar. Çok ilginç sonuçlara varıyoruz. Tübitak'ın saygı değer bir yayını var: "Bilim ve Teknik". Hakikaten çok değerli bir yayın ama halk düzeyine gittiğiniz zaman, halktan gelen tepki "anlamıyoruz" oluyor. Bunu o dergiyi yermek amacıyla söylemiyorum. Hedef kitlesi açısından ayrı bir yapısı var. Mesela aynı şey Cumhuriyet Gazetesinde de var. O da değerli bir yayın, onun hakkında da aynı tepkiyi aldık. Belirli düzeydeki insanlar anlıyor ama bütün kitle anlamıyor, hatta Cumhuriyet'in kendi okuyucuları arasından da anlamakta güçlük çekenler olduğunu biliyoruz. Bunun yanında bilim haberinin çok sulandırıldığı durumlar da var. Mesela "Her derde deva" ilanları devamlı olarak gazetede çıkıyor. Mesela epilepsinin saradan başlayarak, başağrısına vs. herşeye deva olduğu söyle-

niyor. Halka yönelik yayınlarda doktora başvurulmadan ilaç tavsiye edilmez. Aynı ilaç değişik bünyelerde değişik etkiler yaratabilir. Dolayısıyla bu eleştirileri yapmalarını istiyoruz. Son zamanlarda çok yoğun şekilde, bilgisayar dönemine girdiğimiz için bilgisayarlarla ilgili ilan kampanyaları var. Burada biraz reklam unsurunun ağırlıklı olduğunu hissediyoruz. Yönlendirme var, tam anlatma var mı şüpheli. Şu sonuca vardık: Dergilerimizde %5 oranında yer bilim haberlerine ayrılıyor; gazetede ise en fazla %2 oranında yer ayrılıyor. Şu anda bazı gazeteler, tam sayfa sağlık haberleri türünden uygulamalara gidiyor. Fakat bunların halk tarafından tam olarak güvenilir bulunduğu söylenemez.